

SO‘Z VA LUG‘AT TARKIBI LINGVISTIK JIHATLARINING LEKSIKOGRAFIK TAVSIFI

Pardayeva Umida
Fazliddinova Marjona

*Andijon davlat chet tillari instituti, Roman-german va slavyan tillari fakulteti,
Nemis tili nazariyasi va amaliyoti kafedrası, Filologiya va tillarni o‘qitish nemis tili
yo‘nalishi 401-guruh talabasi*

Ilmiy rahbar: Ismanova odina

Annotatsiya. Ushbu maqolada so‘z va lug‘at tarkibining lingvistik xususiyatlari, ularning tizimga solinishi va zamonaviy leksikografiyada tavsiflanish prinsiplari keng yoritiladi. So‘zning semantik, morfologik, grammatik va uslubiy jihatlarini lug‘atlarda to‘g‘ri aks ettirish muammosi tahlil qilinadi. Shuningdek, korpus lingvistikasi asosida lug‘at ishlab chiqishning afzalliklari, ikki tilli lug‘atlar uchun ekvivalent tanlash prinsiplarining ahamiyati, kollokatsiyalar, frazeologizmlar va polisemiya kabi birliklarning tavsifi haqida ilmiy mulohazalar bildiriladi.

Kalit so‘zlar: leksikografiya, lug‘at tarkibi, semantika, korpus lingvistikasi, sinonimiya, kollokatsiya, polisemiya.

Annotation. This article provides an extensive analysis of the linguistic characteristics of words and vocabulary structure from a lexicographic perspective. It discusses methods of describing semantic, morphological, grammatical, and stylistic features in dictionaries. The paper highlights the importance of corpus-based lexicography, principles for selecting equivalents in bilingual dictionaries, and the treatment of collocations, phraseological units, synonymy, antonymy, and polysemy. The study emphasizes the need for systematic and scientifically grounded lexicographic approaches.

Keywords: lexicography, vocabulary structure, semantics, corpus linguistics, synonymy, collocation, polysemy.

Annotation. Der Artikel untersucht umfassend die linguistischen Eigenschaften des Wortschatzes und deren Beschreibung in der modernen Lexikografie. Behandelt werden semantische, morphologische, grammatische und stilistische Merkmale von Wörtern sowie ihre Darstellung in Wörterbüchern. Darüber hinaus werden die Bedeutung der Korpuslinguistik, Prinzipien der Äquivalentwahl in zweisprachigen Wörterbüchern, Kollokationen, Phraseologismen, Synonymie, Antonymie und Polysemie eingehend analysiert.

Schlüsselwörter: Lexikografie, Wortschatz, Semantik, Korpuslinguistik, Synonymie, Kollokation, Polysemie.

KIRISH

Tilning lugʻaviy tarkibi jamiyatning madaniy, tarixiy va ijtimoiy taraqqiyotini aks ettiruvchi murakkab tizimdir. Soʻz – tilning asosiy nominativ birligi sifatida – nafaqat predmet va hodisalarni nomlaydi, balki ularning mazmuniy, uslubiy, funksional jihatlarini ham ifodalaydi. Lugʻat boyligi esa shu soʻzlarning semantik, grammatik va uslubiy belgilariga koʻra shakllanadi. Mazkur birliklarni ilmiy jihatdan tizimlashtirish, tartibga solish va tavsiflash bilan leksikografiya shugʻullanadi.

Zamonaviy leksikografiyada soʻzning faqatgina maʼnosi emas, balki uning kontekstual qoʻllanishi, kollokatsiyalari, nutqiy registri, grammatik cheklovlari, ekvivalentlari (ikki tilli lugʻatlarda) ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, korpus lingvistikasi rivoji lugʻat tuzish jarayonini yangi ilmiy bosqichga olib chiqdi. Ushbu maqolada soʻz va lugʻat tarkibining lingvistik xususiyatlari hamda ularning leksikografik tavsifi chuqur tahlil qilinadi.

ASOSIY QISM

1. Soʻz va lugʻat tarkibining lingvistik xususiyatlari

1.1. Semantik tuzilish va maʼno qatlamlari

Soʻzning semantik tuzilishi uning lugʻaviy mohiyatini belgilovchi asosiy omildir. Semantik tahlilda quyidagi qatlamlar farqlanadi:

1. Denotativ maʼno — soʻzning asosiy predmetga yoʻnaltirilgan mazmuni.
2. Konnotativ maʼno — emotsional, ekspressiv va uslubiy belgilarning majmui.
3. Polisemiya — soʻzning bir nechta maʼnoga egaligi.
4. Omonimiya — shakli bir xil, mazmuni turlicha birliklar.
5. Sinonimiya va antonimiya — leksik tizimdagi semantik munosabatlar.

Masalan, ingliz tilidagi run feʼli 30 dan ortiq maʼnoga ega. Oʻzbek tilidagi bosh soʻzi ham koʻp maʼnoli: “tanamiz aʼzosi”, “rahbar”, “boshlanish qismi” va boshqa maʼnolar. Leksikografik tavsifda ushbu maʼnolarni ustuvorlik tartibida, korpus misollariga asoslanib berish ilmiy aniqlikni taʼminlaydi.

1.2. Morfologik va grammatik xususiyatlar

Soʻzning morfologik-struktur belgilari lugʻatlarda muntazam koʻrsatiladi. Bular:

Turkumga oidligi (ot, feʼl, sifat va h.k.),

Grammatik paradigma (kelishik shakllari, zamon shakllari),

Soʻz yasash modellari,

Oʻzgaruvchan yoki oʻzgarmas soʻz ekanligi,

Grammatik cheklanishlar (masalan: faqat koʻplik shaklda kelishi).

Lugʻatlarda grammatik maʼlumotlarning yetarli berilmasligi koʻplab tarjima va qoʻllanish xatolariga olib keladi. Shu sababli zamonaviy leksikografiya grammatik tushuntirishni lugʻat maqolasining muhim qismlaridan biri sifatida asoslaydi.

1.3. Uslubiy qatlam va nutq registri

Tilning lugʻaviy birliklari uslubiy jihatdan tabaqalangan boʻladi: adabiy norma,

ilmiy uslub,
rasmiy uslub,
og‘zaki nutq,
dialektal birliklar,
jargon, slang, professionalizm,
poetik birliklar,
arxaizmlar.

Har bir uslubiy belgi lug‘atlarda maxsus qisqartmalar bilan ko‘rsatiladi (inglizcha formal, informal, nemischa veraltet, umgangssprachlich, o‘zbekcha dial., arxaik). Bu foydalanuvchiga so‘zning qaysi kontekstda qo‘llanishi mumkinligini tushunishga yordam beradi.

2. Leksikografik tavsifning ilmiy-metodik asoslari

2.1. Tizimli yondashuv

Tilning lug‘aviy tarkibi o‘zaro semantik munosabatlar tizimini hosil qiladi. Leksikografiya ushbu munosabatlarni ko‘rsatishi shart:

giperonim-giponim: meva – olma – nok – shaftoli;

sinonimik qatorlar: go‘zal – chiroyli – nafosatli;

antonimlar: katta – kichik, yorug‘ – qorong‘i;

semantik maydonlar: ranglar, his-tuyg‘ular, harakatlar sohasi.

Til tizimining ichki bog‘liqligini ochib berish – lug‘atning ilmiy qiymatini oshiradi.

2.2. Normativlik va kodifikatsiya

Leksikografiyaning asosiy vazifalaridan biri — tilning adabiy me‘yorlarini mustahkamlash. Lug‘at:

to‘g‘ri talaffuzni,

to‘g‘ri yozilishni,

grammatik me‘yorlarni,

adabiy shakllarni

kodifikatsiya qiladi. Bu nafaqat til o‘rganayotganlar, balki matbuot, ta‘lim, davlat tilini rivojlantirish jarayoni uchun ham muhimdir.

2.3. Deskriptiv yondashuv va korpus asosidagi lug‘atlar

Bugungi zamonaviy lug‘atlar endi preskriptiv emas, balki deskriptiv yondashuvga asoslanadi. Korpuslar esa ushbu yondashuvning ilmiy manbayi hisoblanadi.

Korpus lingvistikasi yordamida:

so‘zning real qo‘llanilishi,

chastotasi,

kollokatsiyalari,

ma‘nolarning ustuvorligi,

nutqiy registri

aniq va statistik jihatdan tekshiriladi.

Masalan, strong coffee — to‘g‘ri kollokatsiya, powerful coffee — noto‘g‘ri. Bunday ma‘lumotlar faqat korpusdan olingan kuzatuvlar asosida aniqlanadi.

2.4. Kollokatsiyalar, frazeologizmlar va birikmalar

So‘zning haqiqiy nutqdagi qiymatini aniqlovchi eng muhim belgilardan biri — kollokatsiyadir. Lug‘atlarda ularni keltirish foydalanuvchi uchun juda muhim.

Misollar:

O‘zbekcha: chuqur o‘ylash, qat’iy qaror,

Inglizcha: make a decision, heavy rain,

Nemischa: eine Entscheidung treffen, hohe Ansprüche.

Frazeologizmlar esa lug‘atning alohida bo‘limini tashkil qiladi:

ko‘ngli tog‘dek, yuragi orqaga tortmoq, nemischa ins kalte Wasser springen, inglizcha break the ice.

2.5. Bilingval (ikki tilli) lug‘atlar va ekvivalent tanlash muammosi

Ikki tilli lug‘atlarda so‘zning mazmuniy ekvivalentini to‘g‘ri tanlash eng murakkab vazifalardan biridir. Masalan:

O‘zbekcha yo‘l so‘zining inglizcha ekvivalenti road, way, path, route ma’nolariga qarab farqlanadi.

Nemischa kennen va wissen — o‘zbekchaga bir xil “bilmoq” deb tarjima qilinadi, lekin semantik chegaralari boshqacha.

Shu sababli bilingval lug‘atlar semantik aniqlikni, kontekstga qarab ekvivalent tanlashni va qo‘shimcha izohlarni talab qiladi.

3. Lug‘at maqolasi: tuzilishi va ilmiy talablar

Leksikografik maqola quyidagi qismlardan iborat bo‘lishi zarur:

1. Lemma (sarlavha)
2. Talaffuz (transkripsiya)
3. Grammatik ma‘lumotlar
4. Semantik ma’nolar ro‘yxati
5. Korpusdan olingan misollar
6. Kollokatsiyalar
7. Sinonim-antonimlar
8. Frazeologizmlar

Bu tizimli yondashuv lug‘atning ilmiy asoslangan, foydalanuvchi uchun qulay va mazmunan aniq bo‘lishini ta‘minlaydi.

XULOSA

So‘z va lug‘at tarkibining lingvistik xususiyatlarini leksikografik yondashuv asosida chuqur tahlil qilish tilshunoslikning eng muhim yo‘nalishlaridan biridir. Zamonaviy leksikografiya so‘zning semantik mazmunini, grammatik xususiyatlarini, uslubiy qatlamini, real qo‘llanilish chastotasini, kollokatsiyalarini va ekvivalentlarini korpus asosida aniq va tizimli tarzda tavsiflashni talab qiladi. Korpus lingvistikasi

lugʻat ishlab chiqishni yangi bosqichga koʻtardi va ilmiy aniqlikni oshirdi. Shuningdek, elektron lugʻatlar, interaktiv platformalar va bilingval lugʻatlar uchun ekvivalent tanlash prinsiplari til oʻrganuvchilar uchun ham, mutaxassislar uchun ham katta ahamiyatga ega.

Leksikografiya — til madaniyatini, adabiy meʼyorni va til tizimining izchil rivojlanishini taʼminlaydigan fundamental ilmiy sohadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Atkins, B. T., & Rundell, M. The Oxford Guide to Practical Lexicography. Oxford University Press, 2008.
2. Hartmann, R. R. K., & James, G. Dictionary of Lexicography. Routledge, 1998.
3. Jackson, H., & Amvela, E. Words, Meaning and Vocabulary. Continuum, 2000.
4. McEnery, T., & Hardie, A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. Cambridge University Press, 2012.
5. Sayfullayev, O. Oʻzbek tilining leksikologiyasi va leksikografiyasi. Toshkent: Fan, 2012.
6. Kuznetsova, Yu. L. Leksikologiya sovremennogo yazyka. Moskva: Vysshaya shkola, 2015.